

АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

Асноўныя паняцці: аднасастаўны сказ, аднасастаўныя сказы выказнікавыя (дзеяслоўныя) – пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўныя; дзейнікавыя (іменныя) – намінатыўныя; галоўны член аднасастаўнага сказа.

1. Выпішыце аднасастаўныя пэўна-асабовыя сказы, аб'ядноўваючы іх па спосабе выражэння галоўнага члена.

1. Адгукніся, вясна, мне зязюляй з-за рэчкі, дай яшчэ раз прыпасці да любай зямлі (А.К.). 2. Будзьце заўсёды ўважлівымі да таго, пра што пытаюцца дзеці (Віт.). 3. Апынуся не ў Беларусі, а ў нялюбай, чужой старане, -- з добрай казкі добрыя гусі, скіньце мне вы па пер'іне! (Р.Б.). 4. Роднае неба, палеткі, разлогі, слаўлю ваш ранак, і дзень, і сутонне (М.К.). 5. Пакуль спрыяе час, свае шукайма зоры (Р.Б.). 6. Мяне, завіруха, напоўні, лютуй ува мне, шалей (Р.Б.). 7. Кожную ночку на зорку дзівіцца буду ў далёкім краю (Багд.). 8. Хіба раскажаш пра ўсё як мае быць, калі на душы неспакой? (Каратк.). 9. Іду – і хочацца сказаць: якая маладосць! (Б.). 10. Зайграй жа пра новыя дні маладыя, пра наш адваёваны край, пра пошумы ніваў і былі лясныя зайграй жа, Даніла, зайграй! (Пестр.). 11. І з усіх грымот – у мірным клопаце – толькі той жадаю слухаць гром, што пупышцы памагае лопацца, каб хутчэй раскрылася лістком! (Гіл.). 12. Была б толькі ахвота! Асвоім справу потым! (Вал.). 13. Дарога віецца над плыткаю Струмай. Пад шынамі гравій лагодна шуршыць. Глядзі і любуйся, любуйся і думай, як добра на свеце і хораша жыць (Гіл.).

2. Выпішыце спачатку пэўна-асабовыя, а пасля абагульнена-асабовыя сказы. Падкрэсліце ў іх граматычную аснову. Растлумачце, чым адрозніваюцца пэўна-асабовыя сказы ад абагульнена-асабовых сказаў.

1. Не біце вяроўкамі, навучайце гаворкамі, не біце дубцамі, навучайце слаўцамі (Прык.). 2. Аднак жа, як свінню ні кліч, яе заўсёды выдасць лыч! (Кр.). 3. Не бойся, дружа, бур і цішыні (Луж.). 4. Я раіў бы адзначыць на ілбе вялікім і малым кіраўнікам – любому: кіруй рулём, давераным табе, і не сядай за руль, давераны другому (Корб.). 5. Дні непрыемныя мінаю, нібыта не было зусім, змарнаваных не ўспамінаю, цяпер я – люты вораг ім (Р.Б.). 6. Матчыных слоў не забуду ніколі, дружбу шаную, што з вамі ствараў (Кір.). 7. Ад дабра дабра не шукаюць (Прык.). 8. Давай з табою з узбярэжжа па зорнай сцежцы прабяжым (Грах.). 9. Не ганарыся званнем, а ганарыся ведамі (Прык.). 10. Не шукай сабе, мой братку, з ветрам Бацькаўшчыну-матку (Куп.). 11. За свабоду сваю ўсёй душой пастаю (Куп.). 12. А пойдзеш у Ліпава лясамі, напэўна стрэнешся з лясамі (К-с). 13. І службу службы, і сябру дапамажы (Прык.).

3. Прааналізуйце няпэўна-асабовыя сказы, вызначце спосаб выражэння галоўнага члена. Адкажыце, чым ствараецца няпэўнасць асобы ў гэтых сказах? Часткі складанага сказа ўмоўна разглядайце як простыя сказы.

1. Без мяне стагавалі стагі, без мяне на лугах мурагі пакасілі (Р.Б.). 2. Дарэмна нас дражняць бульбаю. Ёсць бульба, ёсць і да бульбы (Каратк.). 3. Зажынаюць, па звычаю, толькі ў цотныя дні: у аўторак, чацвер і суботу (Б.). 4. Балаты на хаду асушылі, як вітальную чашу, да дна. Перацялі лясам сухажылле – перспектыва далёка відна (Р.Б.). 5. Алесь яшчэ не жанец, яго пакідаюць дамаўніком (Б.). 6. Дык вось, упершыню, можа, за апошнія дзесяць год палац сустракаў гасцей. Запалілі плошкі над уваходам, знялі чахлы з люстраў, узялі з навакольных хутароў яшчэ тры служанкі (Каратк.). 7. О мацярынства мацярык нязнаны: як ні гукай – ніхто не адгукнецца. Яго заўсёды адкрываюць занава, калі пад сэрцам нешта зварахнецца (Р.Б.). 8. Панскае войска яшчэ раней разбілі пад Рэчыцай і Рагачовам, Гаркуша штурмаваў Быхаў (Каратк.). 9. Звяроў кормяць, дапамагаючы ім

перажыць зіму, а пры патрэбе і лечаць (Каратк.). 10. На моры людзей ратуюць, а не топяць – гэта і ёсць закон мора (Хомч.).

4. Выпішыце няпэўна-асабовыя сказы, падкрэсліце ў іх граматычную аснову. Растворыце, чым адрозніваюцца няпэўна-асабовыя сказы ад падобных да іх няпоўных двухсаставных сказаў з апушчаным дзейнікам.

1. Днём Курані былі ў будзёным, нехапаткім клопаце. Пасвілі коней, глядзелі калёсы, рыхтавалі граблі, косы, біклагі (І.М.). 2. Добра было ў раннюю восень у калгасе. 3. поля прыбралі багаты ўраджай, сеялі жыта (К.Ч.). 3. Людзі, як хто ўсяліў у іх д'ябла нястрымнага знішчэння і гвалтавання, сякуць векавечныя лясы, атручваюць рэкі, робяць сметнікамі чарацянныя і сітняковыя азёры, нішчаць адвечную першабытную красу прыроды. Робяць усё, ад чаго з кожным днём усё меней застаецца з намі спрадвечна дарагіх чалавецтву “меншых братоў” – жывёльнага, птушынага, рыбага жыхарства (Кір.). 4. Праз якую хвіліну зноў затупалі, ды так пэўна, што ні ў кога не ўзнікла сумнення – ішлі ў склеп (В.Б.). 5. Гасяць, чуў я, пажары лясныя сустрэчным агнём (А.К.). 6. Толькі воблакі могуць расказаць пра нястрыманы рух жыцця. Яны прыносяць яснасць, пагоду, непагадзь і навальніцу. Упрыгожваюць неба, апрачаюць яго (Гр.). 7. Салаўя з нецярплівасцю чакалі хвілін дзесяць. Ён увайшоў павольна. Толькі што знялі калодкі з яго ног (Бяд.). 8. Нарэшце закрычалі, зашумелі: “Чым нас частуюць! Жэх! Падман!” (Корб.). 9. Ды я ўсё адно радуся: мяне пазнаюць, не забываюць (Сач.). 10. Бярозы расступаюцца, быццам хочуць даць камусьці месца. Тоўпяцца навокал, такія стройныя, беланогія, як тыя дзяўчаты ў карагодзе (Шым.). 11. Бохан кмінам пасыпаюць: будзе смачны хлеб, круты, і ў печ яго саджаюць на кляновыя лісты (Грач.). 12. Спявалі недзе ў далёкім канцы вёскі (Шам.). 13. Праз два дні мы [ваіны] увайшлі ў Бярозу... Узняўся моцны роўны вецер, панёс лодкі на поўдзень. Раман загадаў прыстаць нам да берага. Скінулі дашчатыя сходні, сышлі з лодак і звялі коней: ім таксама трэба адчуць пад нагамі цвёрдую зямлю (Дайн.). 14. Чорныя вастрасныя лодкі напалову выпягнуты з вады на пясок, і гараджане ходзяць ад лодкі да лодкі, нібы ад воза да воза. Аглядаюць усё прывезенае сялянамі на продаж (В.В.). 15. З'яўляліся, быццам з таго свету, хто адкуль, людзі. Ставілі хаты. Аралі, ураблялі гароды. Церабілі луг. Капалі калодзежы. Садзілі сады (Сач.).

5. Выпішыце абагульнена-асабовыя сказы, вызначце марфалагічнае выражэнне галоўнага члена сказа. Устаноўце іх адрозненне ад пэўна-асабовых і няпэўна-асабовых сказаў.

1. Жар шапкаю не носяць (Прык.). 2. Калі ж часамі прыкмячаюць, што чысты чалавек ступіў у лужу раз, -- яго цягаць пачнуць у той жа час (Корб.). 3. Вясновым паветрам дыхаеш і ніяк не можам надыхацца (Бр.). 4. Сёння зробіш – заўтра як знойдзеш (Прык.). 5. Не шкадуйце, хлопцы, пораху, куль гарачых і гранатаў (М.Т.). 6. Не завіце маю рэспубліку краінай цёмных лясоў! (Кір.). 7. Салаўя песнямі не кормяць (Прык.). 8. На печы не храбрыся, а ў баі не трусі (Прык.). 9. Пагаварыце з людзьмі, паглядзіце на іх у час стараннай самаадданай працы (М.П.). 10. Зірні на гэту шыр: трасецца, ходзіць луг, вір (К-с). 11. Так, відаць, бывае з кожным: адлучышся на якія тры дні з дому і ўжо думаеш, што там многае змянілася. А вернешся -- і застанеш усё такім, як было (Асіп.). 12. Клін клінам выганяюць (Прык.). 13. Не саромейся пытаць – болей спытаеш, больш пазнаеш (Прык.). 14. Зямля – талерка: што пакладзеш, тое і возьмеш (Прык.). 15. Дазволь сабе хоць раз палёжку – потым не абярэшся горшае бяды (Бач.).

6. Запішыце безасабовыя сказы, падкрэсліце ў іх граматычную аснову. Вызначце спосаб выражэння галоўнага члена ў безасабовых сказах.

1. Маладыя гады, маладыя жаданні! Ні жуды, ні нуды, толькі шчасце кахання (Багд.). 2. Найлепей, як дзяцей найболей (Каратк.). 3. Удзень капала са стрэх, паветра вільгатнела, святлела, прасторнела ў небе (Сач.). 4. У душы прасторна, лёгка, весела: май

ідзе праз нівы і бары! (Гіл.). 5. Вечарэла, і ўсюды было ціха. Сонца пякло ўвесь дзень. Дажджу так і не было (Пташ.). 6. Пякло нясцерпна. Млела ўсё навокал, нібы зямлю хто варам абварыў (Гіл.). 7. Дождж ліў як з вядра, але быў, пэўна, спакойны – не чуваць было грому і не відаць жахлівых маланак (Я.С.). 8. Вакол – хоць бы гук. Ні піску, ні шалаху. Прырода яшчэ дрэмле (Ракіт.). 9. Ціха і бязлюдна на дарогах, ды дарог тых няма: прайшла пара, калі на санях ехалі далёка і набоісты след не замятаўся ўсю зіму (Жук). 10. І моцна жадаецца-верыцца, што ўсё за паўдня праясніцца. 11. Базар не чакае -- пасёлку не спіцца, дзень ціха ступае сцяжынай глухой (Р.Б.). 12. Пачынаў добра брацца мароз, і на мяцеліцу не паказвала (Жук). 13. Хацелася вясны, яе выразных прымет (У.Р.). 14. Усюды было пуста, ды і дымам быццам перастала патыхаць, -- можа, перамяніўся вецер? (В.Б.). 15. Тут так прахладна, так прывольна! А птушкі голасна і здольна смяюцца мілым шчабятаннем і поўняць луг сваім спяваннем (К-с). 16. Моўчкі я стаю ў цішы, і так лёгка на душы, светла-светла (Гіл.). 17. Дрэмлечца мірна на лаўцы рудому катку. З-пад ручнікоў абразы ўзіраюцца строга. Хата падмецена. Венік прыткнуўся ў кутку. Цёпла і ўтульна, нібыта за пазухай Бога (Бур.).

7. Выпішыце асобна безасабовыя і інфінітыўныя сказы. Вызначце формы выражэння галоўнага члена ў сказах. Адзначце агульнае і адрознае ў структуры і семантыцы безасабовых і інфінітыўных сказаў.

1. Дождж прайшоў – і водарам п'янілым пацягнула з маладога бору (Гіл.). 2. Лёд на рэчцы: вада – не бяда, ды вяртацца дахаты не хочацца (Р.Б.). 3. Вечна сонцу купацца ў лясных беларускіх крыніцах, і няўрымслівай песні ў вечным паходзе звінец! (Гіл.). 4. Трэба дома бываць часцей, трэба дома бываць не гасцем, каб душою не ачарсцвець, каб не страціць святое штосьці (Р.Б.). 5. Згадаць, нібы далёкі сон, слупоў здранцвельых перагуды, пагляд спагадлівых акон – і не спяшацца анікуды (Р.Б.). 6. Табе, Беларусь, у вяках красавацца! (Прых.). 7. Мне трэба вылежаць маю хваробу (К.Ч.). 8. Спакою не ведаць ні ноччу, ні днём і не прыставаць у знямозе, вялікай любові дажджом і агнём зямлю цалаваць на дарозе (А.К.). 9. Дождж прайшоў – і з сэрцам цяжка зладзіць: птушкай рвецца ў чыстае раздолле! (Гіл.). 10. Хіба ў гасці да казкі прасіцца: там на ўхабах падскоквае воз, там частуецца рыбай лісіца, там у згубленай торбе авёс (Р.Б.). 11. І калі нам з табой сустрэцца там, дзе сустрэч няма, дзе не выгукнеш нават: -- Ма... (Р.Б.). 12. Сам адчуваю, што не навучыць мне вас як след (Каратк.). 13. Восень, жоўтым крылом не махай, не ўзляцець табе ўслед за зязюлямі (Панч.). 14. Хай на бой вядуць паэты! Хай мячом пакажуць прыклад, як ісці да светлай мэты, як пазбыцца ночы прыкрай! (Гіл.). 15. На мяне напаў нейкі дзікі бунтарскі настрой. Хочацца рабіць некаму назло, насуперак усялякім правілам і законам (З.П.).

8. Выпішыце спачатку намінацыўныя сказы, затым канструкцыі з “назоўным уяўлення”. Адзначце адрозненне намінацыўных сказаў ад гэтых падобных да іх сінтаксічных канструкцый. Вызначце тыпы намінацыўных сказаў і сродкі марфалагічнага выражэння галоўнага члена.

1. Пяць год. Хадзіў, гуляў ён (Вал.). 2. Шпакі. Яны ўжо з раніцы спяваюць (Корб.). 3. Канец верасня. Па-ранейшаму цёпла, як летам (І.Н.). 4. Матчыны рукі... Здрабнелі, счарнелі, абсыпаліся шэрым прысакам, быццам толькі што вымяталі з печы вуголле і попел, а запяскі танклявыя, усохлыя. Такімі, здаецца, не былі раней (Карам.). 5. Вось і лес. Пад густой навісцю лістоты, праз якую ледзьве прабіваліся сонечныя промні, я вырашыў трохі адпачыць (Бясп.). 6. Крым... Пад паўднёвым гарыстым узбярэжжам ствол і вечна неспакойная грыва марскога прыбою (К-с). 7. Пагорачкі родныя ў шызаі смуге. За насыпам – жоўты бярозавы пояс. Бліскучыя рэйкі і радасны поезд: дадому, дадому, дадому вязе! (Гіл.). 8. Жыццё... Нібыта белыя і чорныя лебедзі на няспыннай, імклівай плыні вечнасці, плывуць, імчаць нашы дні і ночы (З.П.). 9. Якое хараство! Якая шпаркасць! Сіла! (Кр.). 10. Вось і дом, які ён будаваў (Корб.). 11. Мікіта ўзяўся за пілюлі,

ды ледзь адну паклаў з іх на язык, як тут жа выплюнуў і ў крык: “Палын! Гарчыца! Хрэн! Махорка! Пячэ агнём у роце. Горка” (Корб.). 12 Полудзень. Спёка. Чарада авечак збілася ў гурт (Гр.). 13. Вось і землі жаданыя. Поўдзень. Нязвыклія рэчы і гукі. Ты закінуты ветрам прыгод за трыдзець зямель (Панч.). 14. Развіднела. А певень людзей не будзіў. Цішыня. Мёртвы попел. Ні стуку, ні груку (Панч.).

9. Выпішыце з тэксту аднаасастаўныя сказы, пасля кожнага сказа ў дужках адзначце яго тып і спосаб марфалагічнага выражэння галоўнага члена. Часткі складанага сказа ўмоўна разглядайце як простыя.

I. Беларускаю хату часта будавалі талакою, з тоўстых і смалістых сасновых бяровенняў, таму што лесу было яшчэ многа. Па той самай прычыне амаль не было глінабітнай падлогі, а была падлога з дошак. Столь, вядома, таксама дошкаявая, зверху, на гары, на яе насыпалі пілавінне для цеплыні. Памятаю, што стрэхі былі саламяныя ці з чароту, які даўжэй служыць. Яго можна два-тры разы зняць і перакрыць хату. Цяпер дахі з гонты, шыферу. Досыць часта сустракаецца чарапіца. Дахі двухскатныя.

Хата заўсёды будуюцца вокнамі на вуліцу, уваход калісь быў з двара, а цяпер усё часцей з вуліцы, відаць, каб хутка выйсці ці зайсці. Франтон часта аздабляецца разьбою. На Давыд-Гарадоччыне, напрыклад, на ўсіх хатах знак сонца і расліны вакол яго. Разьба вакол акон і на аканіцах. Не ўсюды, але часта.

Паводле У. Караткевіча.

II. Восень...

Любімая пара года. Асабліва люблю пачатак восені з яе звонкай празрыстасцю, з яе светлай журбою, якая пануе, здаецца, усюды – і ў ярка-жоўтых дрэвах, і ў пабяжкім, настывым небе, і ў апошніх птушыных песнях...

У такія дні цягне некуды ісці, нешта шукаць. А найчасцей хочацца пабыць адзін на адзін з прыродай, памаўчаць, слухаючы, убіраючы ў сябе рознакаляровую, журботную сімфонію восені. І сам я ў гэты момант як чуйная струна, крані -- і загучыць, зойдзецца пранізлівым сумам.

Але ёсць сум і сум. Першы з іх падобны да змрочнага, надакучлівага дажджу, ад якога хаваецца ўсё жывое. Другі нагадвае пшчотнае вераснёўскае сонца. Гэта – харошы, светлы сум. Якраз такі настрой агортвае мяне ў тыя дні, калі птушыныя чароды нясуць на сваіх крылах лета ў далёкія краі.

3. Прыгодзіч.

III. На дварэ было свежа і ціха. Лёгка мяло.

Ганна абышла школу сцежкай, пратаптанай малымі, выбралася за сяло.

У полі – як вокам кінуць – бель і чысціня. Толькі наводдаль вятрак круціць крылы. Вецер свежы, незласлівы.

Ад загумення проста да шляху – дарога, вылізаная саннымі палазамі. Між іх снег, пабіты капытамі коней. І каляіны, і сляды капытоў ледзь прыцярушаны снегам.

Ішла каляінамі. Ісці было лёгка, як па падлозе, толькі ногі часам паслізгваліся. За тым толькі і сачыць трэба было. Тут, у полі, святлей было на душы.

Злева сярод поля зацямнеў гаёк. Ганна ўспомніла: яго звалі таксама, як вёску, Глінішчы. Далей, сярод аднастайнай белай роўнядзі, доўгі, са шчарбінамі, значыўся строй старых бяроз. Здалёк заўважыла: насустрач з-за бяроз выкаўзнуліся сані. Дробны конік трушком хутка набліжаў кагосьці. Яна насцярожана ўгледзелася.

I. Мележ.

Заданні для самастойнай працы

1. Выпішыце са зборнікаў беларускіх прыказак 12 аднастаўных сказаў (няпэўна-асабовых, абагульнена-асабовых, безасабовых, інфінітыўных). Падкрэсліце ў іх выказнікі і растлумачце спосабы іх выражэння.

2. Перабудуйце асабовыя сказы ў безасабовыя. Вызначце розніцу ў структуры асабовых і безасабовых сказаў.

Варыянт 1

1. Медуніца пахла ў садах. 2. Віктар не спаў усю ноч, думаў пра заўтрашні дзень. 3. Возера дыхнула прахалодай. 4. Андрэй жыў пры бацьках бесклапотна. 5. Вецярок павеяў з ракі. 6. Пятро хацеў усім расказаць пра свае перамогі. 7. Цэлы дзень ішоў дождж. 8. Скрозь была раса. 9. Блізіўся дзень. 10. Дым ахутаў адразу.

Варыянт 2

1. Набліжаўся вечар. 2. Вясновы водар вее над зямлёй. 3. Сонца было ўвесь дзень. 4. Запахла першая траўка. 5. Хлопец хацеў марыць аб шчасці. 6. Малы хлопчык не сядзіць у хаце. 7. Алесь не думаў пра дробязныя рэчы. 8. Скрозь былі зоркі. 9. Стары не дрэмле. 10. Я хачу стаць настаўніцай.